

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

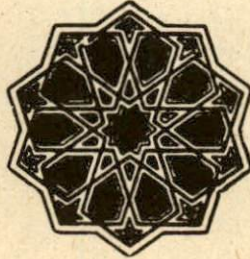

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN : 975 - 482 - 446 - 0

ISSN : 1301 - 0522

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>İslâm Medeniyetinin Doğuşu, Batışı ve Yeniden Doğması</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Alman Protestan Kiliseler Günü (Anadolu'dan Bir Müslüman Kadın)</i>	37
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>Kur'an ve Estetik</i>	53
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>La Conception Musulmane Du Repentir Et Les Conditions De Sa Validite</i>	91
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Osmanlı Son Dönemi Medreselerinde Fen Bilimlerinin Tedrisatı Konusunda Bazı Düşünceler</i>	109
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Seyyid Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar</i>	123
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı</i>	155
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>IX. Yüzyıl Endülüsi'nde Zındıklık Suçlamaları</i>	195
Prof. Dr. Hasan HANEFİ (Çev. Doç. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU) <i>Esbâb-ı Nüzûlün Anlamı Nedir?</i>	225
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>İrşad Yolu</i>	233
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Alimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati</i>	249
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Hegel Üzerine</i>	269
Dr. Niyazi AKYÜZ <i>İslâm 'ın İlk Döneminde, Hz. Muhammed'in Tebliğinin Psiko-Sosyal Temelleri</i>	275
Dr. Niyazi AKYÜZ <i>Dinin Mesajının Sosyo-Kültürel Muhtevası ve İslâm</i>	295

Dr. Şaban Ali DÜZGÜN	
<i>Değişim ve Toplumsal Değişim Şartları</i>	309
Dr. Seyfettin ERŞAHİN	
<i>Meşihat-ı İslamiye'den "Diyaset Rıyaseti" ne: Ziya Gökalp'in Şeyhülislam- lık Tasarısı</i>	333
Dr. Recai DOĞAN	
<i>II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi</i>	361
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Şeyh Bedreddin'in Varidât-ı ve Şeyh Muhyiddin Yavsi'nin Varidât Şerhi Üzerine Bir Değerlendirme</i>	447
Ar. Gör. Durmuş ARIK	
<i>Çuvaşların Din</i>	453
Ar. Gör. Mahfuz SÖYLEMEZ	
<i>İlk Harici Devlet: Rüstemi'ler (160-297/777-909)</i>	457

DEĞİŞİM KAVRAMI VE TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN ŞARTLARI

Dr. Şaban Ali DÜZGÜN

1. Değişim Kavramı

Değişimden neyi kastedtiğimizin net olarak anlaşılması için, bu kavramın içeriğini dolduran aşağıdaki soruların irdelenmesi gerekmektedir. Bu sorular kabaca şu şekilde ortaya konabilir:

Bireyler ne zaman ve ne ölçüde sosyal gelişmenin ve bunun da ötesinde değişimin bir 'etken'i olabilirler?

Bireyler varolan sosyal ve ekonomik ilişkileri diledikleri gibi değiştirebilirler mi?

Tarihsel değişimler sadece büyük adamların oynadığı rollerle mi gerçekleşir? Bireyi tarihte büyük adam yapan nedir?

Değişimde halk mı, bir grup insan mı, tek kişi mi, tesadüf mü rol oynar? Değilse bu unsurlar, nasıl bir ilişki içindedir?

Değişimde ekonominin ya da üretim biçimlerinin ve göçün rolü nedir?

İnsan doğasının değişmezliği tezinin, değişim fikri karşısındaki durumu nasıl değerlendirilmelidir?

İçinde yaşadığımız şartları değiştirmek mi onlara katlanmak mı esastır?, vs.

2. Değişime Duyulan İhtiyaç

Gelecek tedirginliği, güven arayışı, dayanışma ihtiyacı, adalet arzusu kendine ve 'kendinden öte' bir şeylere inanç, onu başkalarıyla paylaşmak, bu sayede kendini güçlü hissetmek, "bir hengame dünya"da kaybolmamak, izah edebilmek... İnsanoğlunun her çağda, her devirde, her tarih-

te, her coğrafyadaki ortak özelliğidir bunlar... Bütün dinlerin doğuşunda da saf haliyle insanın bu arayışı vardır... Bütün, devrimlerde ve devrim girişimlerinde de. "Ne amaçlanıp ne olduğu" ya da "ne denip ne yapıldığı" bir sonraki aşamadır. Önce bütün bunları hissetmek esastır.

Bu kadar bilginin üstüste yığıldığı dünyada, peygamberleri, filozofları, asırlar öncesinden düşünürleri hep "güncel" kılan da budur. Yine insanın daha iyi koşullar meydana getirmek istediğinde yani değişime niyetlendiğinde ne yapması gerektiğini onlardan öğreniyor olması, dünyayı değiştirene kadar içinde bulunan olumsuz şartlara tahammülü sağlayan manevi değerleri yine onlardan almış olması da onları güncel kılan bir başka unsur.

Dini hareketler, her zaman birer değişiklik aracı olmuşlardır. Bir dinin muhafazakarlaşması, kendisini değişime kapaması can suyunun pıhtılaşması demektir. Yeni gelen bir din baştan aşağı değişiklik ve denemelerle doludur ve her yönden yeni görüşlere açıktır. Bu sebeple İslâm, doğduğu vakit, örgütlendirici ve modernleştirici bir ortam meydana getirmiştir. Aynı şekilde Hristiyanlık da Avrupanın vahşi kabileleri arasında bir uygarlaşma ve modernleşme etkisi yaratmıştır. Protestan kiliselerinin kurulmasıyla sonuçlanan Reformasyon dönemi, dinin değişimdeki rolünü gösteren en net olaylardan birisidir.

Büyük değişiklikleri gerçekleştirmeye girişenler, genellikle kendilerinin büyük kuvvetlere sahip olduklarına inanırlar. Büyük Fransız Devrimini yapan nesil, insan mantığının ve hudutsuz zekasının yüceliğine aşırı derecede inanmıştı. Her ideoloji ya da din, kendi mensuplarına benzer bir ruh aşılacak durumundadır. Aksi halde, normal bir insanın taşıdığı ideal ve ruhu taşıyan insanların, tabiri caizse, durdukları yerde maceraya atılmalarının bir anlamı olamaz. Yine aynı şekilde, 'hiç'lik derecesine indirgenmiş, ilahî olanla ilişkisi kesilmiş, başıboşluğa ve gayesizliğe itilmiş bir insan tasarımı da, insanlardaki değişim ve dönüşüm arzusunu öldürecektir.

Peygamberleri "kutsal" bir göreve iten ahlâkî-ekonomik-sosyal ortam açısından bakarsak, Hz. Muhammed ve öteki peygamberler döneminde yaşanan bunalıma benzer bir bunalım bugün de yaşanıyor mu? "Metropol" diye bilinen ülkelerin dışındaki ülkelerde büyük halk kitlelerinin durumlarına bakınca, bunu "hayır" diye cevaplamanın imkanı var mıdır? Öyleyse, insanların bugün yaşanan bunalım karşısında da, bugünün nesnel değerleri yerine geçecek "kurtarıcı" yeni öznel değerlere ihtiyaçları vardır. Evet, insanların nesnel bir bunalım karşısında, mevcut toplumsal yapının hiç değişmeyeceği veya insanlarca değiştirilemeyeceği kuşkusuna kapılmaları ve dolayısıyla varolan nesnel değerler yerine, öznel değerler aramaları evrensel bir doğru değil midir? Din olayı da zaten bu arayış ve gerekçeden doğmuştur.

Fakat günümüzde dinin karşı karşıya kaldığı, başka bir ifadeyle değiştirmek durumunda olduğu ya da bu konuda bireyi harekete geçireceği öznel yapı ve değerler eskisiyle aynı mıdır? Bu yapı ve değerlerin aynı olmadığının itiraf edilmesi, eskisinden farklı yeni yaklaşımlara gidilmesi gerektiğini göstermektedir.

3. Etkenler Kuramı ve Değişimi Sağlayan Etkenler

İnsan çevresinde gördüğü, duyduğu ve ilişkide bulunduğu dünya ve toplum hakkında genel olarak iki tip ideoloji geliştirebilir: Mevcut durumu kabul eden ve devam ettirmek isteyen ideolojiler ya da mevcut durumu kabul etmeyen, dolayısıyla değiştirmek isteyen ideolojiler. Dinler, bu ikinci kategoride mütalaa edilmelidir.*

Bir toplumun ansızın değişmeye ve kalkınmaya başlamasına veya çürümeye ve çökmeye yüz tutmasına, bir iki yüzyıl içinde toplumun bütün niteliklerini, ruhunu, amacını, biçimini, bireysel ve toplumsal bütün ilişki türlerini değiştirmesine yol açan temel etken nedir?

Yüzyıllar boyunca bu soruya cevap arandı ve hala aranmaktadır. Bazı düşünürlere göre tarihe yön veren en temel etken tesadüftür; ulusların hayatlarındaki değişiklikler, ilerlemeler, gerilemeler, hep tesadüflerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir diğer grup da, materyalistlerden ve tarihi determinizme inananlardan oluşmaktadır. Bunlara göre tarih ve toplum, başlangıçtan bugüne kadar hiçbir iradesi olmayan birer ağaç gibi gelişmişlerdir. Ağaç, önce bir tohumdur. Sonra bu tohum filizlenir, yeryüzüne çıkar, kök salar, büyür dallanır, yapraklanır, büyük bir ağaç olur, meyva verir, kışın yaprak döker, baharda çiçeklenir, olgunlaşır ve ölür. Bütün bunlar -ağaç istese de istemese de- olur. Bu grup, toplumun tarih boyunca, tabiat kanunlarının tabii çevrede gördüğü işi, insan topluluklarında gören bazı belirleyici etkenlere ve kanunlara uymak zorunda olduklarına inanmaktadırlar.

Bu inanca göre toplumların kaderi üzerinde bireylerin hiçbir etkisi olamaz; toplum tabii etkenlere ve kanunlara göre gelişen tabii bir olaydır.

Bir başka grup ne tesadüflere ne de tabiat yasalarına inanır. Onlara göre, toplumların değişiminde esas rolü büyük şahsiyetler ve kahramanlar oynarlar. Tabiat yasaları da bu kişilerin elinde birer araçtan başka birşey değildir. Aynı şekilde, ortalama insanların değişimde hiçbir payları yoktur, onlar da güçlülerin kullandıkları araçlardandır. Toplumun düzeltilmesinde, yükseltilmesinde veya çökertilmesinde söz sahibi olan biricik etken, güçlü kişidir.

* Burada dinin ideolojiyle ilişkisini tartışma dışı tutuyoruz. İdeoloji konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *İdeoloji*, Turhan Kitabevi (Ankara 1982).

Değişimin kaynağını fertte görenler de farklı iki görüşü taşımaktadırlar: Bunlardan birisi, mutlak anlamda, tek kişinin tarihe yön verdiğini savunmaktadır. İkinci grup ise, önce büyük bir insanın ortaya çıktığına, sonra o toplumun önde gelenlerinin ona uyduğuna, böylece bir "ekip" in oluştuğuna inanırlar. Topluma yol gösteren ve kendince bir hedef tayin eden, işte bu ileri gelenlerden oluşan ekiptir.

İslâm, toplumsal dönüşümün gerçekleşmesinde, bu teorilerin hiç birine mutlak etken olma payesini vermez. Kur'an değişimin temelini bireyleri ve bireylerden oluşan halkı yerleştirir. İslâm'a göre başarılarına gelenlerden halkın kendisi sorumludur. Bu yüzden Kur'an'da kendilerine hitap edilenler 'en-nas' (halk-kitle)tir. Peygamber en-nas'a gönderilmiştir, onlara hitap etmektedir. Yapıp ettiklerinden dolayı hesaba çekilecek olan halktır.

İslâm, bazı düşünce akımlarında olduğu gibi, muhatap aldığı insanlarda herhangi bir gruba öncelik tanımaz. Onların şu veya bu sınıftan olmalarına, zenginlik veya fakirliklerine önem vermez. Sınıfçılık yapmayı ve insanları gruplara ayırmayı da şiddetle yasaklar. Bunu fesadın kaynağı olarak tesbit eder.

Toplumsal gelişme ve değişimin temel belirleyicisi -ırka veya sınıfa dayanan hiçbir üstünlük veya ayırıcı nitelik sözkonusu olmaksızın- halktır.

Kur'an'da doğrudan doğruya insanlara seslenildiğine; bu insanlar, toplumsal gelişme ve değişimin ekseni ve temel belirleyicisi olduğuna; herbiri Allah önünde tek tek sorumlu tutulduğuna göre cereyan eden bütün olaylarda ve değişimde en büyük yük ve sorumluluk insana yüklenmektedir. Ama İslâm, tarih ve toplumda bazı yasaların rol oynadığını da inkar etmez. Tersine, aşağıda daha detaylı olarak irdeleyeceğimiz gibi, tarihsel yasaların, aynen doğa yasaları gibi, keşfedilebilir ve kontrol altına alınabilir olduklarını bildirir ve insana geniş bir imkanlar alanı sunar. İslâm'da, hem kendi yaptıklarından sorumlu olan insan toplulukları hem de kat kat kendilerinden hesap sorulacak bireyler vardır. Kur'anın, "Onlar için kendi kazandıkları, senin için de senin kazandıkların vardır"¹ ve "Her can, kendi kazandığından hesaba çekilir"² ayetleri bu sorumlulukları ortaya koymaktadır. Bu yüzden gerek birey, gerekse toplum, Yaratıcı'nın önünde yaptıklarının hesabını verecektir ve herbiri, kendi geleceğini kendi elleriyle kurmaktadır.

Kur'an değişime yön veren yasalarla, bunda etkin rol oynayan insan faktörünün birbirlerini tamamladıklarını ifade eder. İnsan tabiatı, toplumu ve tarihi iyi bildiği ölçüde bunlara hakim olur. Zira Kur'an, tarihin bazı kanunlara tabi olduğunu bildirirken, insanın sorumluluğunu hiç bir şekil-

1. S.2:134.
2. S.74:38

de bir kenara bırakmamaktadır. Kuran düşüncesine göre, insan toplumun kurallarını iyi tanımalı ve bu kurallardan faydalanarak toplumun gelişmesine katkıda bulunmalıdır. İnsanın topluma hakim olan kurallarla ilgili bilgisi arttıkça, toplumu değiştirme yeteneği ve sorumluluğu da o oranda artar.

Toplumun yaşadığı ortamın farklı bir ortama dönüştürülmesine aracılık eden faktörler konusunda da farklı görüşler ileri sürülmektedir. Dinsel dönüşüm, devrimci ya da milliyetçi dönüşüm gibi farklı değişim ya da dönüşüm tarzlarından bahsedince, bunların değişimine köken sağlayan faktörler de farklılaşmaktadır. Burada vurgulanması gereken, dinsel dönüşümün yani dinin sağladığı dönüşümün, kendisinden çıkacağı varsayılan uzantıların dışında, devrimci ve de milliyetçi dönüşümlerden de izler taşıdığıdır. Başka bir ifadeyle din, devrimci dönüşümün sürekli göndermede bulunduğu üretim tarzı koşullarına da bir şekilde kendi literatürünü kullanarak göndermede bulunmaktadır.

Bu bağlamda ifade etmeliyiz ki, marksistlerin iddia ettiği gibi din, üretim tarzı koşullarının değişmezliğini, yani insanlarca değiştirilemezliğini savunuyor değildir. Tam tersine ekonomik olarak bakıldığında dinin varlık sebebi budur. Zira bu koşullarda üretim tarzı koşulları belli bir zümrenin çıkarını korumakta, servet belli zümrelerin elinde dolaşan bir meta' olarak başka kesimlerin aleyhine kullanılmaktadır. Din, insan ilişkileri açısından bakıldığında, bu aleyhde kullanımı gidermek için vardır.

Yine marksist söylemin varsaydığı gibi din, değişimin sadece bütün (evrensel olan, küllî, Tanrı) tarafından ve de ahirette değiştirileceği gibi bir iddiada değildir. Böyle olsaydı din, insanı yaşanan koşullara karşı direnmeye, baskılara başkaldırmaya ve nesnel koşullara başkaldırarak onları aşmaya çağırmazdı.

Bu nesnel koşulları aşmak, değişim için gereken en önemli adımdır. Değişimin en büyük engelleyicisi ise bu nesnel koşulların yani insanın içinde bulunduğu ve başkaları tarafından oluşturulan, hazır bulduğu şartları akılcılaştırması ve dengeleştirmesidir. Akılcılaştırdığımız zaman, onlara uymak için kendimize ve başkalarına gerekçe hazırlıyoruz demektir, ki bu statükoculuktur. Nesnel şartlar farklı nedenlerle akılcılaştırılmaya çalışılır. Ya değişim birilerinin çıkarlarına terstir, ya da nesnel şartlara uymayı, yani zorluklarına rağmen hayatı değiştirmeyi değil de ona katlanmayı ilahi iradenin bir dayatması olarak kabul ediyoruzdur. Bunlardan birincisinin anlaşılması kolaydır. Yani çıkar sahibi insanların çıkarlarını korumak için değişime karşı koymaları, kedi açılardan bakıldığında, anlaşılabilir. Ama ikinci hususun kabul edilmesi, sonuçları itibarıyla, birinciden çok daha vahimdir. Bu bakış açısı, alemdeki değişimin temeline insanı yerleştiren ilahi iradenin de tersine çevrilmesi demektir.

Tarihte değişime kaynaklık eden öğelerin tesbiti 'etkenler kuramı' altında işlenmektedir. Bu etkenlerin başında bazan akıl, bazan duygu,

bazan da manevi güç gösterilmektedir. Bu etkenler fertle ilgili olarak ortaya çıkan unsurlardır. Başka bir ifadeyle değişimin kaynağını fertte gören anlayışlar, bu unsurların hangisinin daha temel bir etken görevi gördüğünü tesbit etmeye çalışmaktadır. Tarihsel değişimi insan dışındaki iradeye ya da tesadüflere bağlayanlar, bu kuram konusunda görüş bildirmezler.

Bir de etkenler adı altında tarihsel, töresel, dinsel, vs. etkenlerden bahsedilmektedir. Fakat 'etkenler kuramı' adı altında değişimi bazı etkenlere bağlayıp, insanın etkinliğini arkaplana atmak ve bu etkinliğin değişik yan görünümelerini, toplumun tarihsel hareketini belirlediğini varsaydığı ayrı ayrı güçlere dönüştürmek yanlıştır. Toplumsal bilimlerin gelişiminde bu kuram ayrı ayrı fiziksel güçler kuramının doğal bilimlerde oynadığı role benzer bir rol oynamıştır. Doğal bilimlerdeki gelişme, sözü geçen güçlerin *bireşimi* kuramına, çağdaş enerji kuramına varmıştır. Aynı şekilde toplumsal bilimlerin ilerlemesiyle, toplumsal çözümlemenin ürünü olan etkenler kuramı, yerini **toplumsal yaşam üzerine bireşimli (synthetic) bir görüşe** bırakmıştır.

Değişimde en büyük vurgu özgür iradeye yapılmaktadır. Ancak kaderciler olarak nitelendirilen bir çok insan ya da toplumun (örneğin müslümanların, 17. yüzyıl İngiliz püritenlerinin, Fransa'da Napolyon'un, Almanya'da Bismark'ın, vs.) tarihte büyük değişimler yapabilmiş olmaları, kaderciliğin yanlış yorumlanmış olduğunu göstermektedir. Kadercilik; olayların işleyiş tarzının belirlenmiş olması değil de, kişinin davrandığı şekilden başka bir davranış gösteremeyeceğini kabul etmesi durumunda gelişmeyi engeller. Zira olayların işleyiş tarzının belirlenmiş olduğunu kabul etmesi durumunda bile, insan olayların işleyişini hızlandırma isteğine sahip olabilir. Böyle bir anlayış da gelişmeyi durdurmaya değil, tam tersine ona hareket vermeye sağlar. Böylece bu düşünce *dönüşümü sağlayacak eylemler için gerekli ruhsal temel*'i de oluşturmuş olur.

Böyle bir anlayışın bir yan etkisi de şudur: Bu anlayışta tarihe yön veren insanlar, Tanrı'nın ezeli buyruğuyla kendilerinin insanlara yol gösterecek, dönüşümü gerçekleştirecek insanlar olduklarına inanırlar ve bunu Tanrı'nın değişmez buyruğu olarak kabul ederler. Yine buna göre, Tanrı haksız yere ezilen insanları kurtarmak üzere bazı kullarını seçer. Zor zamanların insanları olan bütün peygamberler bu kategoridedir. Buna inanan ileri gelen insanlar kendilerini de içtenlikle bu seçilmiş insanlar arasında görürler. Böyle bir bakış açısı da onları, üstün idealler peşine koşmaktan alıkoymamakta, tersine çabasına yenilmez bir güç aşılacaktır. Böylece kendisini kaçınılmaz kaderin seçtiği bir kişi, ya da tarihsel ilerlemenin karşı konulmaz gücünün sözcüsü olarak gören bu tür insanlar, öyle bir irade gücü gösterirler ki yolları üstüne çıkarılan tüm engelleri iskambil kağıdından şatolar gibi süpürüp geçerler. Böylece kaderciler anlayışın tersine çevrilmiş bir başka versiyonuyla karşı karşıya gelmiş oluruz.

Ancak bu durum bizi bir başka açıdan ilgilendiriyor: Özgür irade yoksunluğunun bilinci, bende, yaptığımdan başka türlü hareket edebilmenin nesnel ve öznel tam bir imkansızlığı biçiminde kendini gösterirse ve aynı zamanda, eylemlerim bana, öteki tüm mümkün eylemler içinde en çok istenilenler olarak gözükmüyorsa, o zaman bilincimde zorunluluk özgürlükle ve özgürlük zorunlulukla özdeşleşmiş olup ve ben artık yalnızca *özgürlük ile zorunluluk arasındaki bu özdeşliği bozmadığım*, birini ötekini karşısına çıkaramadığım, zorunluluktan rahatsızlık duymadığım anlamında özgür değilimdir. Fakat böylesi bir özgürlük yokluğu, aynı zamanda özgürlüğün en eksik olarak ortaya çıkışıdır.

Bu anlamda özgürlük; bilincine varılmış zorunluluk olmaktadır. Bu tanım, öte yandan, özgürlüğün; her zaman bir şeyden özgürleşme olduğu yani bakının karşıtı olarak algılanması gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Belirli bir olgunun mutlak kaçınılmazlığının bilincinde olmak, bu olguya yakın ilgi gösteren ve kendisini onun oluşması için gerekli güçlerden biri sayan insanın enerjisini artırır ancak. Bu olgunun kaçınılmazlığının bilincinde olmak, yani diyalektik materyalizmin aksine tarihte teleolojiyi kabul etmek, insanın kollarını kavuşturup hiç bir şey yapmamasını gerektirmez. Toplumsal olaylarda, belirli şartlar altında belirli sonuçların meydana geleceği ifade edilirken, insan şartı da bu şartlar içinde sayılmaktadır. Yani verili şartlara insanın müdahale etme durumu, daha baştan kabul edilmektedir. Olayların insandan bağımsız bir seyir takip etmeleri sözkonusu değildir. Böyle olunca insanın olayları belirleme, işleyişini kontrol etme yetisi vardır. Böyle bir kabul de, insanı eylemsizliğe sevk etmez. Zorunluluk bilinci, insanın eylemlerinin varlığını da gerektirdiği için bu zorunluluk süreci içinde insanın kendini dışlanmış olarak hissetmesi sözkonusu değildir.

Değişimde 'toplumun tarihsel gelişim yasaları' (nesnelci yaklaşım)na karşıt olarak 'kritik düşünceli bireyler'i (öznelci yaklaşım) etken kuram olarak koymak doğru değildir. Bu iki etken, birbirine karşıt olarak değil, birbirlerinin tamamlayıcıları olarak görülmelidir. Kritik düşünceli bireyler tarihsel gelişmenin bir etkeni, gelişmenin kendi öz yasaları ise öteki etkenidir. Tarihte bireyin hiç rolü olmadığını söylemek de, tarihin kendine ait yasaları olmadığını söylemek kadar saçmadır. Değişimde bu öznelci ve nesnelci yaklaşımlar birbirine tez ve anti-tez olarak görülmüştür. Dolayısıyla değişimde esas unsur ayrı ayrı tez ve anti-tez değil bunların bileşimi yani sentezidir.

Tarihin gelişimi ve değişimi konusunda, tarihteki büyük insanlar üzerinde oldukça hararetle tartışmalar olagelmıştır. Bunlardan bazıları, büyük adamların siyasal etkinliklerini tarihsel gelişmenin ana ve neredeyse tek kaynağı sayma eğilimindeyken, ötekiler, böyle bir konumlandırmanın tek yanlı olduğunu ve tarih biliminin yalnızca büyük adamların etkin-

liklerini ve yalnızca siyasal tarihi değil, fakat bir bütün olarak tarihsel ya-şantıyı göz önünde bulundurması gerektiğini ileri sürüyorlardı.

Tarihsel değişimde insanın yapıp ettikleriyle, meydana gelen olaylar-da Allah'ın iradesi arasındaki paralellik ya da aykırılık da, ayrıca, araştırılması gereken bir diğer sorun olarak kendini muhafaza etmektedir. Bunu kelamda tartışıldığı anlamda 'kulun filleri' bağlamında tartışmak istemiyoruz. Bu bağlamda vurgulamak istediğimiz husus; sebepler ve sonuçlar'ın, meydana gelmeleri noktasında, kime ait olduklarıdır. Sebeplerin hazırlanmasının insana, sonuçların yaratılmasının ise Allah'a atfedilmesi değişime katkıda bulunan insani ve ilahî iradelerin aykırılıklarını değil de paralelliklerini gündeme getirecektir. Bu anlayışta, değişimdeki rolün tamamını insana veren marksist anlayış ya da insanı değişim süreci içerisinde sadece bir alet olarak algılayan tevekkülcü anlayışlardan ayrı olarak eklektik bir tavır ortaya çıkacaktır³.

Üretici güçlerin tarihin akış seyrini belirlediğini iddia edenler şöyle bir belirleme süreci takip ederler:

İnsan, ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken tarihi de yapmaktadır. Bu ihtiyaçlar kuşkusuz, ilk başta doğa tarafından yaratılır; ama bunlar daha sonra yapay çevrenin karakteri tarafından hem niceliksel hem de niteliksel bakımdan önemli ölçüde değiştirilir. İnsanın kullanımındaki üretici güçler, onun tüm toplumsal ilişkilerini de belirler. Üretici güçlerin durumu, her şeyden önce, insanların toplumsal üretim süreci içinde birbirleriyle kurdukları ilişkileri, yani ekonomik ilişkileri belirler. Bu ilişkiler de, doğal olarak, belirli çıkarların doğmasına yol açar ve bu çıkarlar ifadesini hukukta bulur. Her hukuk sistemi belirli bir çıkarı korur. Üretici güçlerin gelişimi, toplumu, çıkarları sadece birbirinden farklı olmakla kalmayan, birçok bakımdan taban tabana zıt antagonist olan sınıflara böler. Çıkarların bu antagonizması çatışmalara, toplumsal sınıflar arası mücadeleye yol açar. Bu mücadele, varlık nedeni egemen sınıfı korumak olan devlet'in ortaya çıkışıyla sonuçlanır. Son olarak üretici güçlerin gelişme düzeyi tarafından belirlenen toplumsal ilişkiler üzerinde ortak töre, insanları her günkü ortak yaşamlarında yönlendiren töre yükselir.

Böylece, herhangi bir halkın hukuku, devlet sistemi ve töresi derhal ve doğrudan doğruya ekonomik ilişkilerinin özellikleri tarafından belirlenir. Bu ekonomik ilişkiler aklın ve düş dünyasının yarattığı şeyleri, yani sanatı, bilimi ve benzerlerini, ama bu kez dolaylı ve aracılı olarak belirler.

Üretim yöntemlerindeki değişmelerin sosyo-politik gelişmelerde bazı değişmelere sebep olduğu kabul edilmektedir. Otomasyon alanında

3. Bkz. Cevdet Sait, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer (İstanbul, 1986).

bir otorite olan John Diebold şunları yazıyor: "Bu günün makinaları, sosyal değişmeyi sağlayan güçler olarak, birinci endüstriyel devrimdekilerden çok daha güçlüdürler."⁴

Marx tarihe, maddecilik açısından baktığında belli üretim biçimlerinin zorunlu olarak birbirini izlediklerini görmüştür. Bunlar sırası ile, ilkel-komünal üretim biçimi, köleci üretim biçimi, feodal üretim biçimi, kapitalist üretim biçimidir. Marx'a göre her bir üretim biçimi içinde üretim güçleri, kaçınılmaz olarak kendini yaratan üretim biçimini aşmakta ve sonuç olarak onu değiştirmektedir. Böylece kapitalist üretim biçimi nasıl feodal üretim biçiminden doğduysa, kapitalist üretim biçimi içindeki üretici güçlerin gelişmesi de sosyalist üretim biçimini doğuracaktır. Marxist literatürde bu üretim biçimleri arasındaki ilişki "beşli şema" olarak adlandırılmış ve bunlar arasındaki ilişkiden hareketle tarihin evrimci ve deterministik bir yorumuna gidilmiştir.

Fakat Batı Avrupa'yı model olarak alan Marx'ın bütün dünya için genel geçer bir doktrin geliştiremediği de ortadadır. Hayatının sonuna doğru Asya ve özellikle Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili araştırmalar yaptığı ve fakat bunları değerlendirmeden öldüğü söylenmektedir.

Değişim konusunda vurgulanması gereken bir nokta da; değişimde yapay ve doğal çevrenin etkisidir. Bilindiği gibi, yapay çevre, doğanın toplumsal insan üzerindeki etkisini çok güçlü bir biçimde değiştirerek azaltır. Bu etki, doğrudan doğruya bir etkiden, dolaylı bir etkiye dönüşür. Ama yine de varlığını sürdürür. Her ulusun mizacında, toplumsal çevreye uyma sonucu belirli ölçüde değiştirilerek azaltılan ama hiç bir zaman tümüyle yok edilemeyen, doğal çevrenin etkilerinden ileri gelen belirli özellikler bulunur. Ulusal mizacın bu etkileri, ırk olarak bilinen şeyi oluştururlar. Böylece tarihin değişiminde doğal yapının yanında, bu doğal yapının da bir dereceye kadar etkisiyle oluşan yapay yapı ya da ırki özellikler önemli yol oynar.

Değişimlerde anlık ya da o anın şartlarının doğurduğu ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların karşılanması için yapılan teşebbüsler de büyük rol oynar. Bunu askeri alana uygulamak mümkündür.

Kapitalist ülkelerde en büyük bilimsel buluşlar, öncelikle askeri alanlarda uygulanmıştır. Nükleer fizyonun başarıları, öncelikle atom bombasının, nükleer füzelerin ve hidrojen bombalarının yapımında kullanıldı. Elektronik alanında elde edilen ilk sonuç radardı. Yine birçok kapitalist ülkede bilimsel ve teknolojik devrim, öncelikle askeri alanda teknolojik devrim olarak ortaya çıkmıştır⁵.

4. John Diebold, *İşler, İnsanlar ve Makinalar*, (New York 1964) 10.

5. N. Gauzner, *Kapitalizmde Bilimsel ve Teknolojik Devrimin Çelişkileri*, Çev. Sevim Dengiz (Ana Yay. İstanbul) trz., 114.

4. Toplum Psikolojisi (Bilinci)

Toplumsal psikolojiyi yani toplumun bilincini, davranış tarzını belirlemede rol oynayan çıkarlar bireyin bilincinin ürünü müdür? Hayır. Çıkarlar insanın ekonomik ilişkileri tarafından yaratılırlar. Ve bir kez ortaya çıktıklarını, çıkarlar insanın bilincine şu ya da bu şekilde yansılar. Bir çıkarı savunmak için onun şuurunda olmak gerekir. Böylece bireysel bilinçle toplumsal davranış başka ifadeyle toplumsal bilinç arasındaki paralellik de kendisini göstermektedir.

Herhangi bir ülkenin sanat tarihi ya da bilimsel düşünce tarihini anlamak için, ekonomisi hakkında bilgi sahibi olmak yeterli değildir. Ekonomiden toplumsal psikolojiye geçmesini bilmek gerekir. Bu noktada şu sorulmalıdır: İnsanların toplumsal yaşayış biçimleri mi bilinçlerini belirler, yoksa tersine, bilinçleri mi toplumsal yaşayışlarını belirler? İnsan bilinci toplumsal yaşamın toprağından fıskırdı mı, artık tarihin bir parçası haline gelir. Yaşama biçiminin bilinci etkilediği doğrudur. Hiçbir tarihsel gerçek yoktur ki, kökeninde toplumsal yaşama biçimi bulunmasın. Ama belirli bir bilinç durumunun öncesinde yer almadığı, birlikte gitmediği ya da izlemediği hiçbir tarihsel gerçeğin bulunmadığı da aynı derecede doğrudur. Toplumsal psikolojinin önemi de burada ortaya çıkmaktadır: Yani toplumdaki yaşama biçimi ile sahip olunan bilincin birbiri üzerindeki etkisini tesbit ve bunun tarihin değişim ve dönüşümündeki etkisini araştırmak.

Toplumsal ilişkiler değişmediği sürece, toplum psikolojisi de değişmez. İnsanlar, var olan inançlara, kavramlara, düşünce biçimlerine alışırlar. **Fakat bu alışkanlığı bozan bir şey olmalı ki değişim ya da dönüşüm gerçekleşebilsin.** Ekonomiyi değişimin temelini koyanlar, bu değişimi sağlayan şeyin ekonomi olduğunu söyleyerek şöyle derler: Üretici güçlerin gelişmesi, toplumun ekonomik yapısında, dolayısıyla toplumsal sınıfların karşılıklı ilişkilerinde herhangi bir maddi değişikliğe neden oldu mu, "çağın ruhu" ve "ulusal kimlik"le birlikte bu sınıfların psikolojisi de değişikliğe uğrar. Bu değişiklik kendisini dinsel inançlar ve felsefi kavramlar, yeni sanat akımları ya da yeni estetik gereksinimler olarak ortaya koyar.

5. Değişimde Toplumsal Yasalar ve İnsan Faktörü

Değişimde önceliği bazı yasalara verip insanı bu yasaların işlemede sadece bir alet olarak gören anlayışlar yanında, bütün fonksiyonelliği insana yükleyip yasaları bir kenara iten görüşlerden bahsetmiş ve bunların ifrat ve tefrit arasında gezinip durduklarını, değişim için gerekli olan yasalar kadar bu yasaları keşfedecek ve onları belli çerçevede değiştirecek insanların varlığının da kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştik. Zira her yasa insan aklına bir zorunluluk fikri yükler. Bu zorunluluk, yasanın

sınırları çerçevesinde akli bağımlı kılar. Sözelimi çekim, karada ve denizde hareket ilkelerine nicedir akli bağımlı kılan bir yasadır. İnsan bu yasanın hükmünü ortadan kaldırıp bu zorunluluktan bağımsız olamaz. Onun yapabileceği şey, bu yasanın genel geçer şartlarına hükmedebilmektir. Bugün olduğu gibi, çekim yasının ilkelerini uygulayarak kendisine uzay ve kıtalar aşırta modern araçlar yapabilir. Aslında doğa yasası dediğimiz şey, üzerine inatla gelen insana kendini teslim eden bir karaktere sahiptir. Üstelik, insanı bir tür kışkırtmayla yönlendirerek, sınırları dar bir determinizmin içine hapsolmasını önleyecek biçimde araştırmaya sevkeder.

Toplumsal yasalardan bahsettiğimiz zaman tabiattaki bu yasa fikrini toplum alanına aktarmış oluyoruz. Cevdet Said'in yapmaya çalıştığı budur. Onun gibi, tarihin aşamalar geçirdiğini söyleyen kimse, tarihin değişim ilkesine bağlı kaldığı ilkesini nasıl savunacaktır? Gerçi kendisi toplumsal değişim kavramını determinizmin bağlarından kurtarmaya çalışmaktadır. Ama yine de A. Tonybee gibi tarihçiler arasında yaygın olan görüşe bağlanmaktadır. Arnold Toynbee gibi tarihçiler şunu savunurlar: Tarihsel olaylar aşamalar kaydeden bir determinizme uygun biçimde seyrederler. Eğer kendi hallerine bırakılırlarsa fiilen izledikleri yol budur.

Ancak Cevdet Said'e göre, değişim ya da tarihin kaydettiği aşamalar aynı zamanda' nefisler yasasına da uyar': "Kuşkusuz Allah, onlar nefislerinde olanı değiştirmedikçe, bir toplumun durumunu değiştirmez (Ra'd, 11).

Dolayısıyla değişim bir zorunluluktur ve bu zorunluluk nefsin derinliklerinde yatmaktadır.

Nefislerde olanı değiştirmeye yapılan vurgu **düşünce ile davranışlar arasındaki ilişki** sebebiyle yapılmaktadır. Nasıl toprakta zeytin, nar, üzüm... yetiştirebiliyorsak aynı şekilde kendilerinden sonuç olarak belirli eylem ve davranışların oluştuğu fikirleri nefsimize yerleştirebiliyoruz. Nasıl her ağacın bir meyvesi varsa, nefiste oluşan her fikrin de eylemle sonuçlanan belli bir sonucu vardır. Düşüncenin davranışlara nasıl yansıdığını örneklemek için şu hikaye anlatılır: Gücü insanı dehşete düşüren, herkesin kendisinden tir tir titrediği bir dev varmış. Bu dev hakkında anlatılanlar komşu ilde yaşayan devin kulağına gitmiş ve onun dostluğunu kazanmak için iltifatlarla dolu bir mektubu kendisine göndermiş. Ancak hakaretlerle dolu bir cevap almış. Buna öfkelenerek kırılan onurunu yeniden elde etmek üzere intikam için yollara düşmüş. Devin yaşadığı yere yaklaşırken ayak sesleri ortalığı titretiyormuş. Bu ayak seslerini duyan dev ve eşi müthiş bir korkuya kapılmışlar ve onunla baş edemiyceklerini anlamışlar. Bunun üzerine devin eşi bir plan kurarak eşini yatağa yatırmış. İntikam için gelen dev yaklaşıncaya da: "hişt" demiş, "yavaş ol, çocuğu uyandıracaksın!" ve yorganın altından uzanan iki ayağı göstermiş öf-

keli deve. Bu iki ayağı gören öfkeli devin kalbine bir korku düşmüş. “Çocuk...!” diye söylenmiş kendi kendine. “Çocuk buysa babası kimbilir nasıldır!”. Sonra da arkasına bakmadan kaçmış oralardan.

Hikayede altı çizilmesi gereken nokta; davranışların psişik karaktere boyun eğdiğiidir. Bu karakter olumlu ya da olumsuz olabilir. Yiğitlik ve korkaklık, atılganlık ve çöküntü... tüm bunlar psişik karaktere ilişkindir. Psişik karakter değişince insan davranışları da değişir. Onun, nefesine empoze ettiği şeyin egemenliğine mutlak anlamda boyun eğer. Bunlara bağlı olarak diyoruz ki nefisinde olanı, yani bilinç içi ya da bilinç dışı olanı değiştirme gücünde olan, toplumu da değiştirme gücüne sahiptir.

Yine bu hikaye bazı genel yasaların doğuştan getirilen bir güdünün toplumsal yansımaları açıklamaktadır. Bu güdü, kuvvetli olduğu durumlarda büyükleme, zayıf olduğu durumlarda ise boyun eğme (edilgenlik) psikolojisinde ifadesini bulur. Bu ikisi birbirlerini gerektirirler.

Hepimiz nefislerimizde taşıdığımızdan hoşnutuzdur. Oysa kavrayamıyoruz ki, bu taşıdıklarımızdan çoğu zeval bulmasını istediğimiz olgulara yaşama hakkı vermektedir. Olguların üstümüzden kalkmasını isteriz de, nefislerimizde taşıdığımız şeylerin bu olguların sürekliliğine ne kadar katkıda bulunduğunu kavrayamayız. Dolayısıyla insanın başına gelen her şey kökenini nefislerde bulunanlardan almaktadır. İnsanın nefesine yaptığı en büyük kötülük kendisi, toplum ve evren arasında kısaca afak ve enfüs arasındaki egemenlik ilişkisini görememesidir. Bunu göremeyen insan nefisini ihmal edecek, ona belirli yasalar çerçevesinde afak ve enfüsü egemenlik altına alma imkanı tanımayacaktır. Buna dayanarak şunları söylemek mümkündür: Problemler karşısında insan aklının alacağı iki mümkün tavrı vardır: Ya problemlerin yasalara bağımlı olduğunu varsayacak ve böylece problemin yasaların egemenlik ve buyruğuna boyun eğmesi mümkün olacak, ya da problemlerin yasalara boyun eğmediğini ya da yasaların kaşfedilemeyeceğini varsayacaktır.

Biz bunlardan hangi tavrı seçeceğiz? Birinci durumu seçip problemlerin kendilerine boyun eğdiği keşfedilebilir yasaların varolduğunu mu kabul edeceğiz, yoksa problemlerin böyle yasaya falan boyun eğmediğini öngörüp, bu yasaları keşfetmeye kalkışmanın boşuna bir uğraş olduğunu mu düşüneceğiz? Yoksa kimilerinin inandığı gibi bu yasa denen şeylerin ‘insan hayatında anlaşılmasız ve olağanüstü sıhriyyet aracılığıyla hüküm sürdüğünü mü ileri süreceğiz?

Bunlardan birincisinin tercih edilmesi gerektiği ortadadır. Ama mehdi bekleyen, olayların üstesinden gelmeyi Allah’a havale eden kimselelerin, yasaları keşfetme çabalarını boşuna gayretler olarak gören kimselelerin bu şıkkı tercih etmeleri mümkün değildir.

Bu insanlara Arius'un* hristiyanlıkta yaptığını hatırlatmak ve bu konuda İslâm'ın gerçek bakış açısını ortaya koymak gerekmektedir. Arius ya da onun öğretisi İsa'yı tek-tanrı, yani tanrı-baba ile tanrı-oğul'un birliği olarak kabul etmez. İsa'ya 'tanrı-baba' gibi bir soyutlama yakıştırmaz! Ya ne yapar? İsa'yı, böyle soyut bir tanrının yalnızca somut bir yarattığı, kısacası insan olarak görür. Başka bir deyişle, İsa'yı, yaşadığı köleci düzenin baskı ve bunalımından kurtulmak ve de kitleleri kurtarmak için kendisine sonsuz sayıda insan-üstü değerler yakıştırılan, bu değerlere ihtiyaç duyan biri olmaktan çıkarır. Ariuscülük, İsa ile Tanrı'nın nitelik ve öz açısından birliğine karşı çıkarken, İsa deneni insana yakıştırılan tanrısal, tanrıyı andırıcı veya yalnızca tanrıya özgü olduğu varsayılan, dolayısıyla insanı "kurtaracak" olan veya kısaca ahlaki dediğimiz değerleri, hem sayıca azaltmış hem de tanrısal niteliğini zayıflatmış oluyordu. İsa böylece Tanrı birliğinin parçalanması sonucu insanlaştı.

Böylece bireysel eylem ve davranış gücü olarak insana, insanı yaşadığı toplumsal-siyasal bunalımdan kurtarması ve buna katlanmasını sağlayan ya da sağlaması beklenen soyut değerler yakıştırmaktan kaçınan bir öğretiyi ortaya çıkarmıştır.

Bu olay insanlık tarihinde soyut değerlerin kullanımı açısından çığır açıcı niteliktedir. Her şeyi içeren, dolayısıyla "benzeri olmayan"ın, yani "bütün" deneni kategorinin tersine, insana, "tikel"ın, yani "benzeri olan"ın, benzerlerine karşı yalnız bırakılmışlığını ve bu bırakılmışlık pahasına kendi başına direnmenin değerini ve kendine güvenmekte haklı olduğunu çok daha az soyut biçimde ilan etmektedir Arius. İnsan-üstü değerlerin çoğunu olumsuzlayıp somut gerçeğe oturtmaya çalışır⁶.

İsacılıkta soyut bir direnme vardır. Bu soyutluk sebebiyle İsa, içinde bulunduğu toplumsal ilişkiler ağını çözebileceğini, başka bir ifadeyle üretim ilişkilerini değiştirebileceğine akıl erdiremedi. Romalıların köleci düzeni, ve köle isyanlarının örneğin Fokaia (Foça) isyanlarının bastırılma tarzı kendisini değişim ve dönüşüm hususunda ümitsizliğe itmiştir. İsa, yaşadığı dönemdeki üretim biçiminin, yani Roma İmparatorluğunun giderek pahalılaştıran köle emeğine dayalı yaşam tarzına değişmez bir gerçeklik olarak bakıyordu. Köleliği değişmez bir kader olarak algılıyordu. Bu da olayları somuta indirgemeyi, tikelleştirmeyi, kendi gözünde, imkansız kılıyordu.

Marksist söylem, içinde bulunulan düzenin, niteliği ne olursa olsun, değiştirilmesine yanaşmamanın Tanrı anlayışıyla ilişkisini kurar. Bir

* Arius (260-336) İskenderiyeli teolog ve protestocu bir düşündür. Sonradan Ariuscülük (Arianizm) diye anılacak olan öğretisinden ve bu öğretinin kilise çevrelerinde yarattığı toplumsal ve siyasal kuşkulardan dolayı İznik (Nikai) kilise konsülünce afaroz edildi.

6. Yılmaz Öner, *Din-Üretim Biçimleri üstüne, Tarihsel Uzlaşma* (İstanbul 1984) 14.

'bütün' olarak Tanrı'nın değişmez kategorisine yerleştirilmiş olması, evrenin bütün olarak algılandığı, ya da bu bütünün eseri olması sebebiyle değiştirilmesinin de sözkonusu olamayacağını, daha doğrusu dinlerin böyle bir iddiada bulduklarını iddia ederler.

Halbuki, değişme ilahi bir akt olarak algılsa bile böyle bir sonuç çıkmaz. Zira hayatın kendisi bir değişimdir. Ve ilahi kanun bunun böyle olmasını gerektirmektedir. Kaldı ki değişimin kaynağı insandır. 'Sonsuza kadar hiç değişmeden sürüp gitmek ilahi kanuna da insanın doğasına da terstir. Dolayısıyla böyle bir evrensel bir bütün kategorisinden hareket ederek dinleri statükonun kaynağı olarak görmek mümkün değildir. Ancak şu söylenebilir: Gelenek ve göreneğin etkisiyle toplumdaki bireylerin istedikleri gibi davranamamaları, isteseler de bazı şeylere teşebbüs edememeleri değişmeyi engelleyenler hakkında ipuçları verecektir. Ancak bunu bir bütün olarak dine yüklemek mümkün değildir.

Yine marksist yorumlamaya göre; insanları, bir yandan, evrensel kategorisinin, nesnel koşullara ve bunların değişmesine bağlı olmadığı, dolayısıyla değişmez/sabit bir yapısı olduğu varsayımı altında ve de insanın bu değişmezliği zorlayıp değiştiremeyeceği, değiştiremeyecek kadar yalnız bırakıldığı, "bütün" kategorisindeki bu değişmezlik niteliği yüzünden insanın nesnel kuruluşunun olanaksız olduğu varsayımı altındadır ki DİN sahte bir bilinçlendirmeye girişir. Her dinsel öğretinin temelinde bu varsayım yatar ve din, insanı bilinçlendirmeye buradan başlar. Öte yandan da din, insanları, düştükleri veya düşürüldükleri bu sonsuz umarsızlıktan kurtarma operasyonuna girişir. Elindeki insan malzemesi artık yoğrulmaya hazır duruma gelmiştir ve bunu, insana manevi değerler ve bu değerlerle örülmüş sahte bilinç aşılıyarak yapmak ister. İşte dinin insanları düşürdüğü umarsızlık ve kazandırmak istediği umut arasındaki çelişki budur. Öyle ya, insanlara herhangi bir düzenin nesnel koşullarından kurtulamayacağı ya da böyle bir varsayım durmadan anlatılır veya böyle bir ideoloji sahte bir bilinç olarak durmadan aşılanırsa, köle-insan kitlelerinin -sonradan umutlandırılmak üzere- umutsuzluğa kapılmaları doğaldır. Din insanları bu umarsızlıktan kurtarmak üzere onlara sahte bilinç aşılar. Bunu yaparken din; insana, nesnel düzeyde değişmeyen şu dünyaya karşı direnme gücü aşılama çabası içindedir. Burada esas olan düzenin değiştirilmesi değil, ona katlanmasıdır. Bu katlanmayı sağlayacak manevi değerler de insana ancak ve ancak din tarafından verilmektedir. Bu değişmez kategorisini değiştirmeye kadir olan, sadece bütün kategorisi içinde mütalaa edilen Tanrı'dır. Böyle olunca insan hiç indirgenmemektedir.

Oysa din değişimi bir gerçeklik olarak kabul etmektedir. Ve bunu yapabilecek potansiyellerle donattıktan sonra insana bu yetkiyi vermektedir. Olumsuz şartlara karşı direnmeyi sağlarken de din, insanın ümitsizliğe kapılmasını sağlayıp da daha sonra sahte/yapmacık bir teselli veriyor değildir. Zira insanın içine düştüğü ümitsizliğin köklerini din, insanın psi-

şik yapısında aramaktadır: "Bir toplum kendi içinde olanı değiştirmedikçe, Allah da onları değiştirmez".

Öte yandan din insanların içine düştükleri ümitsizliğin her şeyin sonu olmadığını, bazı şartların yerine getirilmesi kaydıyla insanların iyi bir konuma yükselme şansını her zaman ellerinde bulduklarını ifade etmektedir: "Allah sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanları, kendilerinden öncekileri sahip ve hakim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hakim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vadetti. Çünkü onlar bana kulluk ederler; hiçbir şeyi bana eş tutmazlar. İşte bundan sonra kim inkar ederse, işte bunlar asıl büyük günahkarlardır."⁷

Yasanın uygulanmasına imkan veren egemenlik kudreti problemi karşılıklı iki varlık alanında ele almamızı sağlamaktadır, ki ilki canlı organizmaların boyun eğdiği yasalar alanıdır. Bu yasaları bilen ve onları kontrol altına alabilen kimse canlı organizmadaki dengesizlik problemi karşısında durumu sözkonusu yasalar uyarınca belirleyecektir.

İkinci varlık alanı birinciye nisbetle daha karmaşık bir varlık alanı olan toplumsal alandır. Burada yasaları keşfetmek, kontrol altında tutmak ve toplumsal çözülme ve çatışma gibi toplumsal dengesizlik durumunda yasalar uyarınca çözümler üretmek daha zordur.

Tıbbi yasalarla toplumsal yasalar arasındaki paralelliği peygamberimizin şu hadislerinde müşahade etmek mümkündür: "Mü'minleri birbirine karşı merhamet etmede, sevgi göstermede, temayül etmede, bir organı şikayetçi olduğunda diğer organlarının sabah akşam bu şikayete karşılık verdiği bir beden gibi görürsün."

Aynı olguyu şu ayette de görmek mümkündür: "Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri geldi mi, ne bir saat ertelenirler ne de bir saat öne alınırlar" (Yunus, 49). Kur'an ve hadis insanlara, yasalarını bildikleri şeyin bir benzerini, bilmedikleriyle karşılaştırmaları için belli örnekler vermektedir.

Toplumsal organizmanın tabi olduğu yasaların var olduğunu kabul etmek kadar, toplumun sağlığı için bunların keşfedilebilir ve kontrol altına alınabilir olduğunu kabul etmek de zorunludur. Bu olayları kaza ve kader çizgisine bağladınız mı sebepleri bilmeniz ve bilmemeniz arasında bir fark kalmayacaktır. Oysa biz sebeplerin keşfedilmesiyle sonuçlar üzerinde oynanabileceğinin imkanından bahsediyoruz.

7. Nûr 24:55.

Tarihi kaderci bir anlayışla yorumlamak şöyle bir sonuç doğurur: Bu anlayış, tarihçiden, en acımasız gaddarlıkları hiç öfke duymadan betimlemesini, en yüce erdemlerden hiç sevgi duymadan söz etmesini ve donuk gözleriyle toplumsal yaşamda, her olgunun olması gerektiği gibi meydana gelmesine yol açan karşı konulmaz yasaları görmesini istemektedir.

Bireyin rolünün sifıra indirildiği böyle bir anlayışta olayların nede-nini sorgulama imkanı da ortadan kalmış olur. Tarihin tekerrürü herhalde böyle bir tarih anlayışının zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir problemle karşılaşan ve fakat çözümüne inanan insan, değişim olgusuna inanan insandır. "Değişim" hoşnut olunmayan bir durumdan, daha iyi bir duruma geçiş demektir. Bu geçiş insanın potansiyeliyle, araç ve amaçlar arasındaki ilişkileri belirleyen bir yasaya bağlıdır. (Potansiyel-amaç-arac). Bu prensipler arasında bir denge vardır. Bu kuralı İslam toplumu üzerinde uygulamamızın kayda değer ifadesi şudur: Bu toplumda insanın amacı İslâmi bir hayatın ikamesini sağlamak; aracı ise, elinin ve fikrinin erişebildiği her şeydir.

Prensipler arasındaki bu ilişkiyi karmaşık hale getiren bakış açılarından biri, sonucun, "nedenleri bilinmeyen, olağanüstü ve sihri güçler aracılığıyla insan hayatında işleyiş gösteren" yasalara boyun eğmekte yattığını zanneden görüştür. Yasaların varlığını kabul etmek, bu yasaların arkasında sihirli güçlerin varolduğunu kabul etmeyi gerektirmez. Tersine bu yasaların keşfedilmesiyle, karşılaşılan toplumsal sıkıntıların aşılabileceğini söyler.

Bazılarına göre genel tarihsel koşullar en güçlü bireylerden daha güçlüdür. Bunlara göre insanlar eşyanın doğal akışına karşı çıkma ya da onları gitmekte oldukları yönünün tersine çevirme gücünde değildirlir. Bu görüşü Birmark'ın şu ifadelerinde yakalamak mümkündür:

"Baylar, ne geçmişin tarihini inkar edebilir ne de geleceği yaratabiliriz. Zamanın akışını hızlandırabilecekleri sanısıyla bazıları saatlerini ileri almaya yönelen yanılığa karşı sizleri uyarmak isterim. Beni desteklemiş olan olaylar üzerindeki etkim genellikle abartılmıştır; ama benden tarihi yapmamı istemek kimsenin aklından geçmemiştir. Böyle bir şeyi, birlikte tüm dünyaya karşı koyacak kadar güçlü olmamıza karşın, sizin yardımınızla bile yapmam mümkün değildir. Biz tarihi yapamayız; tarihin oluşmasını beklemek zorundayız. Meyvaları lamba ışığı altına koyarak daha çabuk olgunlaştırmak elimizde değildir; onları daha hamken toplarsak, gelişmelerini engellemekten ve bozmaktan başka bir şey yapmış olmayız."⁸

8. G.V. Plehanov, *Tarihte Bireyin Rolü*, Çev. İbrahim Altunsay, (İstanbul trz.) 22.

Bismark kendisini, kuşku duymadan, tarihsel gelişmenin sıradan bir aleti sayıyor, eşyanın doğal akışı karşısında tümüyle güçsüz olduğunu düşünüyordu. Bismark'a göre, olaylar kendi kendilerine meydana gelir ve biz onların bize hazırladıklarını elde edebiliriz ancak.

Fakat Bismark'ın ifade etmediği bir nokta var: Her 'elde etme' eylemi de bir tarihsel olaydır. Öyleyse bu tür olaylarla, kendi başına meydana gelenler arasındaki ayrım nedir? Gerçekten de hemen hemen her tarihsel olay, hem önceki gelişmenin bir sonucu, hem de meydana gelecek olayların bir sebebidir. Mesele şu: İnsan tarihsel olayların gelişimini elde etmek için herhangi bir çaba gösterecek mi göstermeyecek mi? Eğer bir çabası olacaksa, kendisini tarihin gelişimi içinde sadece bir alet olarak görmesi sadece bir kuruntudan ibaret olacaktır. Eğer bir çaba göstermiyecekse bulunduğu anı ve yeri izah etmede güçlük çekecektir.

Bismark gibi tarihe yön veren, fakat tarihi yine de, tabiri caizse deterministik bakış açısıyla yorumlayanlar, kändilerinin de kader tarafından özel olarak seçildiklerini kabul etmektedirler. Bu bir anlamda kendi varlıklarını meşru kılma çabasıdır. İnsanların, çoğu zaman siyasilere, neden kendilerini kadere terkettiklerinin mantığının arkasındaki düğüm de çözülmektedir.

Bunun da bir kez daha kanıtladığı gibi, bazı insanlar hem olgulara zorunluluğun ışığı altında bakabilmekte hem de çok enerjik bir devlet adamı olabilmektedir.

O halde yapılması gereken; kişilerin kendi sübjektif belirlemelerinden ayrı olarak tarihsel olaylardaki bu teleolojiyle, insan hareketleri arasındaki ilişkinin objektif olarak tesbitidir. Yoksa 18. yüzyılda tarih felsefesiyle uğraşanların yaptığı gibi, her şeyi bireylerin bilinçli eylemlerine indirgemek gibi soyutlamacı bir yaklaşıma kaymak da, tarihi insanı dışında gelişen ve bu süreç içinde insanı bir alet olarak algılayan katı bir deterministik tarih anlayışını kabul etmek de doğru değildir.

Sağduyuya dayanan bir akıl, nedenlerde bir gizlilik olduğunu varsaymaz. Kaldı ki, yardım etmek ve destek vermek üzere meleklerin inmesi bile bir yasaya ve apaçık bir nedene bağlıdır: "Rabbimiz Allah'tır deyip de dosdoğru bir istikamet tuturanlara melekler iner ve 'korkmayın, hüznem kapılmayın, size vadolunan cennete sevinin' derler".⁹

Yine bir başka ayette bu teleoloji ve insan aktı arasındaki ilişkiyi gözlemlemek mümkündür: " (bunların gidişatı tıpkı Firavun ailesi ve onlardan öncekilerin gidişatı gibidir. (Onlar da) Allah'ın ayetlerini inkar etmişlerdi de Allah onları **günahları sebebiyle** yakalamıştı... Bu da, **bir**

9. Fussilet 41:30.

millet kendilerinde bulunanı değiştirmeye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden dolayıdır... (Evet bunların durumu), Firavun ailesi ve onlardan öncekilerin durumuna benzer. Onlar Rablerinin ayetlerini yalanlamışlardı; biz de onları **günahlarından ötürü** helak etmiştik...¹⁰

Nefislerde olanın yani bilinç ya da bilinç dışı plandaki fikirlerin değişmesiyle toplumsal olanın nasıl değiştiğini şu ayetlerde müşahede etmek mümkündür: "İçinizden sabırlı yirmi kişi onlardan iki yüz kişiyi yener; sizin iki yüz kişiniz, inkar edenlerin bin kişisini yener; çünkü onlar anlayışsız bir güruttur. Şimdi Allah yükünüzü hafifletti, zira içinizde zaaf olduğunu biliyordu. (Şu durumda) sabırlı yüz kişinin onlardan ikiyüz kişiyi, sizin bin kişiniz Allah'ın izniyle ikibin kişi yener. Allah sabredenlerle beraberdir."¹¹

Ayet alttan alta nitelik ile niceliğin kendi limitleri içindeki dengesinden sözetmektedir. Nitelik azaldıkça nicelik artmaktadır. "Şimdi Allah yükünüzü hafifletti; çünkü bildi ki içinizde zaaf var. Şimdi içinizden sabırlı yüz kişi ikiyüz kişiyi yener. Daha önceki şartlarda sabırlı yüz kişi bin kişiyi yeniyordu.

Öte yandan kafirlerin durumu da, yani anlayışsız bir guruh olmaları, dikkate alınmaktadır. Zira burada genel bir yasa ifade edilmektedir. Dolayısıyla buradaki nicelik ve niteliğin saf değiştirmesi mümkündür. Zira yasaların en önemli özellikleri genel olmalarıdır. Bunu şu ayette görmek mümkündür: "Onlara da, bunlara da Rabbinin nimetinden sunarız. Rabbinin nimeti kimseye yasaklanmamıştır."¹²

6. Toplumsal bilinç ve bireysel düşünce etkileşimi

Tarihin seyrinde toplumla ferdin birbirlerini etkiledikleri inkar edilemez bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Bu etkileşimde belirleyici rolü oynayan ise bir yandan felsefi, teolojik ve sosyolojik düşünce, ki bunlar bir şekilde algılama biçimimizi belirler, diğer yandan da doğal bilimlerdir.

Felsefe tarihsel gelişimi içinde, kısmen teoloji ile karışır, kısmen de deneyim alanımıza giren nesnelere ilişkili olan insan düşüncesinin gelişimini ifade eder. Felsefe, teolojiden ayrıldığı ölçüde, kelimenin gerçek anlamıyla, bilimsel araştırmanın çözmeye çalıştığı sorunlarla ilgilenir. Böyle yaparken felsefe, ya kendi sanal çözümlerini önererek bilimin önünde gitmeye çalışır, ya da yalnızca bilim tarafından daha önce bulunmuş çözümleri analiz eder ve yeniden düzenler.

10. Enfal 8:52-54.

11. Enfal 8:65-6

12. İsrâ 17:20

Ama bilim ile felsefe arasındaki ilişki her zaman böyle değildir. Bazan felsefenin formunu toplumsal durum belirler. Örneğin, Descartes inanç alanıyla mantık alanını kesin olarak birbirinden ayırıyordu. Felsefesi katoliklikle çelişmiyordu; tersine, Katolikliğin bazı dogmalarını yeni kanıtlarla güçlendirmeye çalışıyordu. Bu bakımdan, o dönem Fransızlarının duyarlılığını çok iyi yansıtıyordu. XVI. yüzyılın uzun ve kanlı çatışmalarından sonra, Fransa'da bir evrensel barış ve huzur özlemi doğmuştu. Bu özlem, siyasi alanda mutlak monarşiye karşı bir sempati biçiminde, düşünsel alanda ise belirli bir dinsel hoşgörü ve daha yeni bitmiş olan iç savaşı anımsatacak çekişmeli sorunlardan kaçınma biçiminde kendini gösteriyordu. Bu tür sorunlar da genellikle dinsel sorunlardı. Bu sorunlardan kaçınmak için de, inanç alanı ile mantık alanı arasına kesin bir çizgi çizmek gerekmekteydi. Yukarıda belirttiğimiz gibi Descartes'de bunu yaptı. Ama bu ayırım da yeterli değildi. Toplumsal barış, felsefenin dinsel dogmaların doğruluğunu resmen kabul etmesini gerektiriyordu. Ve Descartes aracılığıyla bu da yapıldı. En az dörtte üçünün materyalist olmasına karşın, Descartes'in sisteminin, kilise adamlarınca sempatiyle karşılanması işte bu yüzdendi.¹³

Aynı durumu, daha sonra, Friedrich Hegel'de de görmek mümkündür. Diyalektik felsefesinin gereği, devrimci ve değişmeyi esas alan bir toplumsal süreci kabul eden Hegel, 1830 devriminden sonra şunları yazıyordu: "Kırk yıl süren savaş ve karışıklıktan sonra, her şeyin sonunun geldiğini ve barış içinde gelecek bir hoşnutluk döneminin başladığını görmek ihtiyar bir gönlü sevindiriyor."¹⁴ Mücadeleyi, büyüyüp gelişmenin diyalektiği gibi gören bir filozofun yetinmeyi savunması, bir anlamda, diyalektiği bir noktadan sonra fonksiyonsuz, atıl bırakması gerçekten ilginç görünmektedir. Artık yaşlı filozof, radikalleri hayalciler olarak kınıyor, ilk devrimci yazılarını gizlemeye çalışıyordu.

Ama belki de Hegel'in düşüncesindeki bu ikiliktir ki kendisinden sonra 'Hegelci Sol' (Feuerbach, Marx)un ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sağ Hegelciler F. Hegel'de devlet taraftarı, itaatkar bir insan portresini; sol Hegelciler ise, kaçınılmaz toplumculuğa götüren sınıf mücadelesini esas alan bir devlet karşıtı filozof portresini gördüler. Sağ Hegelciler onun, akla uygun hakikat kuramında, Tanrısal Takdir öğretisinin felsefi bir ifadesi ile kayıtsız şartsız boyun eğme siyasetinin, yani devlet taraftarlığının haklı çıkarılmasını keşfettiler. Sol Hegelciler ise onun gençliğinin kuşkuculuğuna ve "Yüksek Eleştirisine" dönüp tarih felsefesini, Hegelci zorunlulukla, 'Kaçınılmaz toplumculuğa' götüren bir sınıf mücadelesi kuramına dönüştürdüler. Onu izleyerek Marx, hem nesnel dünyasındaki, hem de düşünce dünyasındaki her temel değişikliğin ana maddelerinin, kitle hareketleri ve iktisadi güçler olduğunu ileri sürmüştür.

13. G. V. Plehanov, age, 92.

14. Will Durant, *Felsefe Kılavuzu*, Çev. Ender Gürol (Milliyet Yay. 1973) 258.

Gerek doğal bilimlerle gerekse toplumsal bilimlerle insanlığın çevresini incelemeye yönelmişlerdir. Doğal bilimler, doğal çevreyi, toplumsal bilimler de toplumsal çevreyi konu alırlar. Doğal bilimler, doğanın işleyiş kanunlarını bulmaya çalışırlar. Doğal bilimler geliştikçe, insanlığı kendi toplumsal kaderine daha fazla egemen olmaya başlar. Örneğin istediği toplumsal, ya da siyasal düzeni daha kolay gerçekleştirir ve korur. Yalnız bu koruma ve gerçekleştirme ancak toplumsal gerçeğin kanunlarına uygunsuzsa, olanaklı olur. Unutmamalı ki uçaklar, doğal kanunlara uygun oldukları için uçar. Rejimler de (toplumsal ya da siyasal) ancak toplumsal işleyiş kanunlarına uygun olursa yaşarlar.¹⁵ Bu bağlamda Duverger, toplumsal bilgilerde uygulamanın kuramın önünde gittiğini, doğal bilimlerde ise kuramın uygulamaya ışık tuttuğunu ifade etmektedir¹⁶.

Toplumsal kanunları iyice bilmek, gene onlara uygun olarak, bu kanunların koyduğu sınırlamalardan kurtulma imkanı verir. Doğal bilimlerle kıyaslırsak: İnsan uçabilmek için yerçekimi kanununu bilmek zorundadır. Yerçekimi kanununu öğrenen insan, niçin uçamadığını ve uçuşu için yerçekimi kanununu yenmesi gerektiğini de öğrenmiş demektir. İşte toplumsal olaylar da belli kanunlara göre meydana gelir. Biz bu kanunları keşfedebilirsek, onları birbirlerini etkileyecek şekilde kullanabiliriz.

7. Değişiklik karşısında toplumsal kesimlerin tepkisi ve değişim karşıtları

Değişimi başarmak başka bir deyişle başka bir geleceğe adım atmak için muhafazakarların, liberallerin, şüphecilerin, radikallerin ve reaksiyoner (muhafazakar)lerin şimdiki, gelecek ve geçmiş zamana karşı davranışlarının karşılaştırılması ilgi çekicidir.

Muhafazakar, "şimdi"nin daha iyi bir duruma getirilebileceğine inanmaz ve geleceğe, şimdiki görüşüne göre biçim vermeye çalışır. Onun geçmiş ile ilgisi şimdiki güven altına alabilmek içindir. Şüpheciye göre, şimdiki zaman olmuş ve olacak şeylerin toplamıdır. Liberallere göre, şimdiki zaman, geçmişin meşru çocuğudur ve daha iyi bir geleceğe doğru devamlı olarak büyümekte ve gelişmektedir; öyle ki, onlarca şimdiki zamanı sakatlamak geleceği sakatlamak demektir. Buna göre, her üçü de şimdiki zamanı desteklemektedir ve tahmin edileceği gibi, nefisinden fedakarlık fikrini benimsemekte istekli değildirler. Bunların nefisinden fedakarlığa karşı tutumlarını en iyi ifade eden şüphecidir: "...çünkü, yaşayan köpek ölmüş aslandan daha iyidir. Yaşayanlar öleceğini bilir fakat ölümler

15. Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, (İstanbul 1995) 27.

16. Maurice Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, Çev. Ünsal Oskay, Bilgi Yay. (Ankara 1973) 7-8.

hiç bir şey bilmez... ve ölülerin bu gökyüzünün altında yapılan hiç bir şeyden artık alacak payları yoktur”¹⁷

Radikaller ve reaksiyoneler (gericiler), şimdiki zamandan nefret ederler ve onu doğru yoldan çıkmış ve sakatlanmış olarak görürler. Şimdiki zamanda yollarına devam için gerekirse acımasız ve gözüpek olurlar ve nefisinden fedakarlık etmek fikrine taraftardır. Radikaller ile reaksiyoneler arasındaki fark nedir? Bunlar arasındaki fark, insan tabiatına dair görüşlerinde yatmaktadır. Radikaller, insan tabiatının sonsuz bir şekilde mükemmelleştirilebileceğine inanırlar. Onların bu inancına göre, insanların çevresini değiştirmek ve ruhlarına yeni bir şekil vermek suretiyle bir toplum tamamen yeni bir kalıba sokulabilir. Reaksiyoneler, insanın içinde keşfedilmemiş bir iyilik potansiyeli bulunduğuna inanmazlar. Bunların inancına göre, eğer dengeli ve sağlıklı bir toplum meydana getirilmek isteniyorsa, böyle bir toplum, geçmişte denenmiş ve iyi olduğu ispatlanmış bir toplum modeline uygun olmalıdır. Reaksiyoneler için ‘gelecek’ tamamen yeni bir düzen değil fakat, eski düzenin iyi onarılmış bir şekli olmalıdır.

Ama bu iki grup arasındaki çizgi her zaman net değildir. Reaksiyoner, kendi idealindeki “geçmiş”i tekrar yaratma durumuna geldiği zaman, radikalist görüşler ortaya koyar. Onun tahayyül ettiği geçmiş, gerçeğe dayanmaktan çok, olmasını arzu ettiği geleceğe dayanır. Reaksiyonist ve radikalist düşüncenin birleştirilmesi neticesinde ise hem eski inançlara dönme ve hem de yeni bir dünyayı ve yeni bir hayatı öngörme arzusu kendini göstermektedir.

Muhafazakar ile kökten değişiklik isteyen (radikal) arasındaki fark bir de geleceğe bakışlarında ortaya çıkmaktadır. Geleceğe karşı duyulan korku bizim şimdiye sıkı sıkıya sarılmamıza, geleceğe dair beslediğimiz ümit ise değişiklik yönünde bilinç geliştirmemize sebep olmaktadır. Halinden memnun kişiler bu hallerini kaybetme kaygısıyla şimdiki zamana sarılırlar, hallerinden memnun olmayanlar ise kaybedecek birşeyleri olmamanın getirdiği motivasyonla farklı bir ortam, farklı bir gelecek için harekete geçerler.

Bu noktada değişime karşı çıkan aktif ve pasif engelleri, şu temel başlıklar altında sınıflandırabiliriz:

1. Kurumsallaşmış yapı ya da statüko

Kurulu düzen ve refah ve mutlulukları bu kurulu düzenin işlemesine bağlı olan bireyler ya da kuruluşlar, değişimin en büyük engelleridir. Yeni gelen dine ve onun getirdiği toplumsal düzenlemelere ilk karşı çı-

17. Kitab-ı Mukaddes, Vaiz 9:4, 5, 6.

kanlar da her zaman bunlar olmuştur. Bunları din, 'mütref (varlıklı ve şımarık kimse) olarak adlandırmaktadır. "Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kimseleri: Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkar ediyoruz, demişlerdir.¹⁸

"Senden önce de hangi memlekete uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklıları: Babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız, derlerdi."¹⁹

Günümüzde çıkar ve baskı gruplarının da yer aldığı bu kurumsallaşmış yapının örnekleri olarak özel şirketler, holdingler, ticaret ve sanayi odaları sayılabilir.

2. Sabit Fikirlilik (Bigotizm) ve Önyargı (Prejüde)

Mutlak doğruluğu, kendi sahip olduğu fikrin bir niteliği olarak görme, değişmeyi engeller. Hangi fikre sahip olursa olsun, insan fikrini her şart altında müzakereye açmalıdır. Fikirlerini tartışmayanlar, onların çürük halkalarının ortaya çıkmasından ve kopmasından endişe duyanlardır. Bu insanlar, böyle bir fikri kaybetmekten korkarlar da, çürük, temelsiz bir fikri değişmez bir sabite olarak zihinlerinde taşımaktan ve pratize etmekten utanç duymazlar.

3. Aşırı milliyetçilik

Aşırı milliyetçi kesimlere göre tek doğru, milli ve yerel değerlerdir.²⁰ Bu değerlerin muhafaza edilmeye çalışılması, çoğu zaman, değişim için gerekli olan evrensel değerlere açılma isteğini öldürmektedir.

4. Grup Körlüğü

Bazen bireylerin belirli bir sosyal grup ve çevre içerisinde yetişmeleri ve zamanlarının önemli bir kısmını bu kesim içerisinde geçirmeleri sahip oldukları değer yargılarını değiştirmelerine engel teşkil eder²¹.

5. Medokrati

Medokrati (mediocrity); aleladelik ve nemelazımcılık anlamlarına gelmektedir. Toplumsal olaylara karşı ilgisiz, olup biten kendisini hiç ilgilendirmeyen insan tiplerine de aynı ad verilmektedir. Bunlar, kendi hallerinde insanlardır. Kendilerini doğrudan ilgilendiren bir olay meydana

18. Sebe' 34:34.

19. Zuhuf 43:24.

20. "Değişimi Kimler Engelliyor", Coşkun Can Aktan (Milliyet, 3 Haziran 1996).

21. Agy

gelmediği müddetçe herhangi bir konuda fikir beyan etmekten ya da herhangi bir olay karşısında harekete geçmekten uzak dururlar. Bunlar da toplumda değişimi engelleyen unsurlar arasında sayılmalıdır.

Eric Hoffer değişiklik isteğini en fazla gösteren kişileri şöyle tanımlamaktadır: "Kişilerin büyük düzen değişikliği hareketlerine koşup dalmaları için iyice hoşnutsuz olmaları, fakat aşırı yoksuluk içinde bulunmalarını gerekir. Ve ayrıca kuvvetli bir doktrine, yanılmaz bir öndere veya yeni bir teknik üstünlüğe sahip olmak suretiyle yenilmez bir kuvvet kaynağı kapılarının kendilerine açılacağına inanmış olmaları gerekir. Ve nihayet, giriştikleri büyük hamlenin başarılmasında karşılaşılabilecek güçlüklerden habersiz olmaları gerekir. Deneyimli kişiler, bu işler için bir engeldir. Büyük Fransız Devrimini başlatan kimseler siyasi tecrübeden tamamen yoksun kişilerdi. Tecrübeli kişiler bu işe sonradan katılır. Bu kişi, hareket artık tutunmaya başladıktan sonra dahil olur."²²

İster dini hareketler, ister sosyal devrimler veya milliyetçi hareketler olsun bütün kitle hareketleri aynı özelliği taşırlar. Bu hareketlerde öyle ortak özellikler gözlenmektedir ki, bu özellikler onların aynı familyadan sayılmalarına imkan vermektedir. Bütün kitle hareketleri, taraftarlarına ölümü göze almak ve birlikte yürüyüşe geçmek duygusu yaratır; ortaya koydukları program ve telkin ettikleri doktrin ne olursa olsun bütün kitle hareketleri müritliği, gayreti, parlak ümitleri, nefreti ve hoşgörmezliği köriklerler. Nefsini adamak, inanç sahibi olmak, iktidar peşinde olmak, birleşmek ve nefsinden feragat etmek gibi duyguların her çeşidinde belirli bir benzerlik vardır. Kutsal amaçların ve doktrinlerin iç yapısında büyük farklar mevcut olmasına rağmen bunları etkili hale getiren faktörlerde belirli bir benzerlik vardır²³. Nefislerde olanı değiştirme yasasının nasıl sadece müslümanlara değil de tüm insanlara ait olması gibi, değişimin yönünü belirleyen insan tezahürlerinin de benzerlik göstermesi de doğaldır.

Değişimi gerçekleştirecek bireyler peşine takıldıkları öğretinin anlamı kadar kesinliğine de inanmalıdırlar. Ne kadar derin ve yüksek olursa olsun hiç bir öğreti bir ve yegane gerçeğin ifadesi olarak tanıtılmadıkça etkili olamaz. Yegane ve ebedi gerçek olarak kabul edildikleri müddetçe, ilkel maskaralıklar, uydurma saçmalıklar veya yüce gerçekler, insanların nefsinden fadakarlığı göze aldirtmakta aynı dercede etkindirler.

İnsanları en fazla etkileyen öğretiler, en fazla anlaşılmasız tarafları bulunan öğretilerdir. İnsanlar sadece anlamadıkları şeylerden kesinlikle emin olurlar. Anlaşılır bir öğreti kuvvetten yoksundur. Bir şeyi anladığı-

22. Eric Hoffer, 31.

23. Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar: Kitle Hareketlerinin Anatomisi*, Çev. Erkil Günür (İstanbul 1993) önsöz.

mız zaman o bize sanki içimizden doğmuş gibi gelir. Kendi özünü inkar ve feda etmesi istenilen bir kimse elbetteki kendi içinden doğmuş bir şeyde ebedi kesinlik göremez. Bu kimseler bir şeyi anladıkları vakit, o şeyin doğruluğu ve kesinliği onların gözünden düşer.²⁴

Bir kitle hareketi kendi öğretisini mantıklı kılmaya ve akla hitap eder duruma getirmeye başladığı zaman bu onun dinamik aşamasının bitmiş olduğunun bir işaretidir; bu durumda onun başlıca amacı bir denge kurmaktır. Hislerle başarılan bir değişim, ancak akıl ve mantıkla ayaklarının üstünde durmaya başlar ve oturmuş bir sisteme dönüşebilir. Bir rejimin dengesi için aydın kişilerin taraftarlığı gereklidir ve kitlelerin fedakarlığını teşvik yerine aydınları kazanmak gayesiyledir ki bi doktrin akla hitap eder duruma getirilir. Akıl ve mantıkla yerine oturtulmamış, aydın insanlar tarafından desteklenmemiş bir değişim kendi içinde ani ve tamamen farklı değişimlere gebe demektir.

24. Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*, 57.